

devlet adamları için hil'at yapılmak üzere ipekli kumaşların dokutulduğu bilinmektedir. Noyun Ula'da milâttan önce I. yüzyıla tarihlenen bir Hun prensinin kurganında yirmiden fazla ipekli kumaş parçası ele geçirilmiştir (Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 59). Üretim ve ticaretiyle uğraştıkları ve yaygın biçimde kullandıkları için Orta Asya kavimlerinin dilleri ipekle ilgili kelimeler açısından zengindir. Orhun âbidelerinde geçen **kutay** kelimesi "ipek" olarak çevrilmiştir (*Orhun Âbideleri*, s. 107; Orkun, I, 24, 56). Kâşgarlı Mahmud, Türkler'in ipek karşılığı kullandıkları bazı kelimeleri verir. Meselâ **ağı** "ipekli kumaş", **ağıcı** "ipekli kumaş muhafızı, hazinedar" anlamına geliyordu (*Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, I, 89). **Barçın** yine "ipekli kumaş" demektir (a.g.e., I, 153, 175, 216, 358); **yalak barçın** ise ipeğin çizgili veya şeritli olanı idi (a.g.e., III, 17). Bunlar İran'da üretilen ve **ikat** denilen türden kumaşlar olmalıdır (ikat için bk. *A Survey of Persian Art*, V, 2043-2044). İbrişim ve ibrişim teli karşılığında **çikin**, **çikin yipi** kelimeleri kullanılmaktaydı (*Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, I, 414; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, V, 399). Kâşgarlı Mahmud değişik Çin ipeklerinin adlarını da vermektedir (*Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, I, 325, 422, 446, 485, 489; III, 240, 371). Orhun metinlerinde ve *Dîvânü lugâti't-Türk*'teki bazı örneklerde ipeğin aldatıcı cazibesine dikkat çekilmektedir (meselâ bk. a.g.e., III, 156).

Kur'an'ın cennet tasvirlerinde görülen "ipek" anlamındaki **istebrek** ve **sündüs** kelimeleri (el-Kehf 18/31; ed-Duhân 44/53; er-Rahmân 55/54; el-İnsân 76/21) Farsça'dan Arapça'ya geçmiştir. Arapça'da **haz**, **kaz**, **ibraysem** (ibrîsem, ebraysem = ibrişim) ve harîr de bulunmakta, ipek böceğine ise **dûdü'l-kaz** veya **dûdü'l-harîr** denilmektedir (haz kelimesi ipekle yün veya pamuk karışımı dokumalar için de kullanılır). Ayrıca nakışlı ipek kumaşlar da "yağmur yağınca çiçeklerin yer yüzünü süslemesi" anlamına gelen **dîbâc** adıyla bilinir (İbn Sîde, I/4, s. 76). Hz. Peygamber'in elinin yumuşaklığı **haz**, dîbâc ve harîrin yumuşaklığına benzetilir (Buhârî, "Şavm", 53, "Menâkıb", 23; Müslim, "Fezâ'il", 81, 82).

Orta Asya ve İran'da belli bir geçmişte olan ipekçilik İslâm fethiyle daha da gelişti; hatta 100 (718) yılında Soğd bölgesinden Çin'e "yüe-no" denilen ipekli kumaşların gönderildiği rivayet edilir (*A Survey of Persian Art*, V, 2008). Bu bölgenin en önemli şehri olan Semerkant'ta

üretilen ipekli kumaşlara "sinizî", Hârizm'de üretilenlere ise "debîkî" deniyordu. Ortaçağ'da İran'da ipek üretimiyle ün yapmış on beş kadar şehir vardı ve bunlar vergilerini ipekle de ödeyebiliyorlardı; meselâ Me'mûn zamanında Cürcân'dan başşehir 1000 top ipekli kumaş gönderilmişti. İran'a hâkim olan Selçuklular Anadolu'ya gelince ipek üretimini burada da geliştirdiler. I. Alâeddin Keykubad'ın Venedikliler'le yaptığı ticarî antlaşmalar-daki ihraç malları arasında ham ve işlenmiş ipek de zikredilir; bunlar "Türkiye ipekleri" (seta Turchia) adıyla tanınıyordu (Turan, s. 364).

İslâm ülkelerinde çeşitli tarihlerde dokunmuş kemha ve tîrâz türü pek çok ipekli kumaş Batı kilise, müze ve özel koleksiyonlarında muhafaza edilmektedir (örnekler için bk. Süad Mâhir Muhammed, I, 61-65, 75, 76, 77, 78, 80-92, 145-159). İpek, eski dönemlerden beri elbiselik ve döşemelik-perdelik kumaşların dışında halı dokumacılığı ile kâğıt yapımında da kullanılmıştır. Özellikle "âbâdî" denilen ipekten yapılmış kâğıtların harîr-i Hindî ve harîr-i Semerkandî türleri çok ünlü idi.

BİBLİYOGRAFYA :

Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi, I, 89, 153, 175, 216, 325, 358, 414, 422, 446, 485, 489; III, 17, 156, 240, 371; Wensinck, *el-Mu'cem*, "dbc" md.; Steingass, *Dictionary*, s. 680; F. Gaffiot, *Dictionnaire illustré latin-français*, Paris 1934, s. 1428-1429; Räsänen, *Versuch*, s. 204; Buhârî, "Şavm", 53, *Menâkıb*, 23; a.mlf., *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 136; Müslim, "Fezâ'il", 81, 82; Plinius (Pliny the Elder), *Natural History* (trc. John F. Healy), London 1991, s. 157-158, 377; *Orhun Âbideleri* (nşr. Muharrem Ergin), İstanbul 1970, s. 107; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, I, 24, 56; Câhiz, *et-Tebeşşur bi't-ticâre*, Dimaşk 1932, s. 20-21; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, s. 157, 165-166; Nersahî, *Târîh-i Buğârâ* (nşr. Müderris Razavî), Tahrân 1317, s. 22, 37, 102; *Hudûdü'l-'âlem* (Minorsky), s.

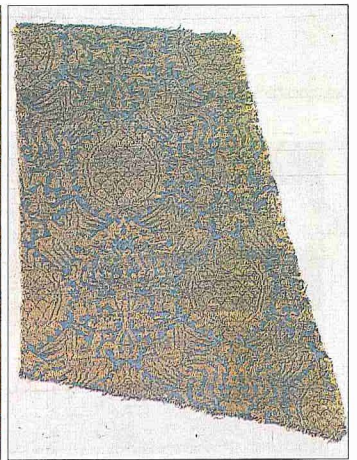
84-86, 102, 105, 131, 135, 143; İbn Sîde, *el-Muḥaṣṣa*, Beyrut 1398/1978, I/4, s. 68-69, 76; Reşîdüddin, *Câmi'u't-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, s. 158; A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ân*, Baroda 1938, s. 58-59, 179-180; *A Survey of Persian Art* (ed. A. U. Pope - P. Ackerman), Tahrân 1977, V, 2008, 2043-2044; Süad Mâhir Muhammed, *en-Nesicü'l-İslâmî*, Kahire 1977, s. 17-19, 153-212; C. Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (trc. Zeki Megâmiz), İstanbul 1978, V, 200; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-Islâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 364; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981, I, 67-68, 177, 450; II, 62, 64, 290-291, 392, 428, 454-456; a.mlf., *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1985, V, 346, 389-405; a.mlf., *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1988, s. 59, 157, 209; Emre Dölen, *Tekstil Tarihi*, İstanbul 1992, s. 143-144; H. W. Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi* (trc. Müjdat Kayayerli), Kayseri 1997, s. 48, 63, 70; Anistâs el-Kermilî, "es-Silâ evvisilâ ev Bilâdî's-Serağ", *el-Mesrîk*, XI, Beyrut 1908, s. 355-365.

NEBİ BOZKURT

Osmanlı Devleti. Bursa XIV. yüzyıldan itibaren dünyanın sayılı ipek sanayii ve ipek ticareti merkezlerinden biri idi. Bursa'daki ipekçilik de başlangıçtan beri daha çok İran kaynaklıdır. Selçuklular zamanında Anadolu'da birçok yerde ipek dokumacılığı yapılmakta olduğu bilinmektedir. Âşıkpâşazâde, I. Murad döneminde Bizans mülkü olan Alaşehir'in (Philadelphia) kırmızı ipek kumaşlarıyla meşhur olduğunu kaydeder (*Târîh*, s. 56). Yine Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Aydın, Tokat, Amasya gibi merkezlerde ipekçilik yapıldığına dair kayıtlar bulunmaktadır (*Kânûnnâme-i Sultânî*, s. 41). Ancak XV. yüzyıl Bursa kadî sicillerinde Anadolu'da ipek üretimi yapıldığına dair kayıtlar yer almamaktadır. Bununla birlikte Mora'da Bizanslılar'dan beri ipek üretiminin yaygın olduğu ve İran ipeği kadar kıymetli olmasa da Bursa'ya getirildiği tesbit edilmiştir. Aynı şekilde Arnaut-

Pazırık'taki bir Hun kurganından çıkarılan ipek dokumadan detay ile (E. Fuat Tekçe, rs. 16) bir simli ipek kumaş parçası (Cleveland Museum of Art, nr. 45.14)

luk'ta da ipek üretimi yapılıyor ve Bursa ile diğer bazı Avrupa şehirlerine ihraç ediliyordu.

Gerek Selçuklular'da gerek Osmanlılar'da ipek ticareti veya ipek dokumacılığı için ihtiyaç duyulan ham madde Hazar denizinin güneyindeki bölgelerden sağlanıyordu. İlhanlılar zamanında kervanlar Sultâniye, Erzurum, Erzincan ve Sivas yolu ile Konya'ya ve İstanbul'a ulaşırdı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra daha kısa olan Erzurum-Erzincan-Tokat-Amasya-Bursa yolu tercih edilmeye başlandı. Eskiden daha sık olarak kullanılan Trabzon-İstanbul deniz yolu ise neredeyse kullanılmaz hale gelmişti. Artık Bursa'da İranlı tüccarlar doğrudan ve kolaylıkla Avrupalı meslektaşları ile irtibat kurabiliyorlardı. Orhan Bey, Cenevizliler'e imtiyazlar bahşederek Bursa'da bir bezzâzistan yaptırmıştı. Daha sonraki vakıf kayıtlarında bu bezzâzistanda yapılan ipek ticareti için bir "mîzan"dan bahsedilir. Hatta Osmanlılar zamanla Bursa'yı bir ipekçilik merkezi yapmak, böylece ipek yolunun kontrolünü ele almak, İran'daki ipek üretim merkezlerini de zaptetmek gibi bir siyaset gütmeye başlayacaklardır. Zira ipek ve ipek ticareti hazineyi devamlı beslediği gibi sarayda ve varlıklı kesimde ipeğe büyük talep vardı. I. Bayezid döneminde Osmanlı fetihleri ipek yolları ekseninde kuzeyde Amasya, Tokat, Erzincan, güneyde Malatya yönüne doğru gelişme göstermiştir. XVI. yüzyılda Tebriz'e hâkim olup Gilân ve Şirvan'la yakın ilişkiler tesis edilmesi planlandığı zaman ipeğe dayalı ekonomik mülâhazaların da hesaba katıldığı muhakkaktır.

Anadolu'ya gelen İran ipeği Mâzenderan, Gilân ve Şirvan'dan toplanıyordu. Önceleri Sultâniye'de, daha sonra Tebriz'de pazar açılır, büyük tüccarlar ve kervanlar buralara yönelirdi. Satın alınan ipek, iki önemli dağıtım merkezi olan Erzurum'a ve Halep'e doğru yola çıkardı. Trabzon deniz yolunun kullanıldığı da olurdu. XIV. yüzyıldan itibaren Bursa Halep'in yerini almaya başladı (Heyd, II, 673). Kervanların ihtiyacı olan at ve develer Türkmen kabilelerinden sağlanır ve Bursa'ya her yıl çok sayıda kervan gelirdi. Her bir kervan 300-400 baş hayvandan oluşur ve bunlar ortalama 200 yük kadar ipek taşırdı (bir yük yaklaşık 154 kg.). XV. yüzyılda Bursa'da İran'dan gelme tüccarlar çoğunluğu teşkil ederdi. Kadı sicillerinde tüccarların tamamına "Acem" denmesine rağmen bazıları Azerî veya Ermeni asıllıydı. Sicillerde dâimî ikamet eden (mukim) veya ker-

vanla giden (seffâr) tüccarlar birbirinden ayrı olarak zikredilmektedir.

Bursa'ya gelen kervanlar yüklerini bezzâzistana indirmek zorundaydılar. Bezzâzistanda mîzana konulan ipekten gereken vergi alınır ve sahibine bir tezkire verilerek ipeğin ve ödenen verginin miktarı belirtilirdi. Bu bilgiler ayrıca mîzan defterine de kaydedilirdi. Fâtih Sultan Mehmed Tokat'ta yeni bir mîzan uygulamaya koyunca bu durum İranlılar'ı rahatsız etmiş, 877'de (1472) Uzun Hasan Tokat'a yürüyerek şehri yağmalamıştı. Bununla birlikte Uzun Hasan'ın topraklarından gelen ipek için vergi oranları biraz daha fazla idi. İthal edilen ipek vergilendirilmek için Bursa'da mîzana konulduktan sonra simsarlar mârifetiyle alışveriş serbest bırakılır, bunun için de ayrıca dellâliyye alınırdı. Simsarlar Bursa'daki hassa kehüdâsı tarafından denetlenirdi.

II. Bayezid, Bursa'da artan ipek ticareti paralel olarak Koza Hanı (Acem Hanı) ve Pirinç Hanı olarak bilinen iki büyük han inşa ettirdi. Ancak I. Selim zamanında ipek ticaretinde bir gerileme görüldü. Bu gerileme uzun sürmüş ve yavaş yavaş düzelerek Kanûnî Sultan Süleyman'ın son dönemlerinde tekrar eski canlılığına kavuşmuştur. XVI. yüzyılın sonlarında İran'daki yıllık ortalama ipek üretiminin 22.000 yük olduğu ve bunun 3000'inin Anadolu'ya ihraç edildiği hesaplanmaktadır. Bursa'ya gelen mal hemen satılır, kervanların gelmemesi veya gecikmesi halinde ya da savaş zamanlarında fiyatlar âniden yükselirdi. Nitekim XVI. yüzyılın ilk yarısında ortalama 60-65 akçe olan ipek 1581'deki İran'la savaş yüzünden 135-150 akçeye yükselmiştir. XV. yüzyılda Bursa'da ayrıca Venedik, Ceneviz, Floransa ve yahudi tüccarlar çoğunluk oluştururdu ve Bursa'ya gelen ipeğin büyük kısmı Avrupa'ya ihraç edilirdi. İran'dan Avrupa'ya doğrudan ihraç edilen emtia da Bursa'da gümrük alınır.

İpek ticareti İran'la Osmanlı Devleti arasındaki en yoğun ekonomik faaliyeti oluşturuyordu. Bu alışverişle İranlı tüccarlar ipek karşılığında Bursa kumaşı da alırlardı; böylece kemha ve kadife gibi Bursa'da üretilen kumaşlar İran'a ihraç edilirdi. Bu ticaret Osmanlı hazinesine yıllık 70.000 altın civarında bir katkı sağlarken İran piyasası da Osmanlı pazarlarında kazanılan altın ve gümüş paralarla hareketleniyordu. Osmanlı ekonomisinde zamanla görülen darlık neticesinde devlet ipek ticaretinde altın ve gümüş para yerine diğer değerli madenler ve eşyaların

da kullanılmasını teşvik etmiştir (İnalçık, *TTK Belleten*, XXIV/93 [1960], s. 54).

XVI. yüzyılda iki ülke arasında yaşanan savaşlar ipek ticaretini engelleyerek ekonomilerini olumsuz yönde etkiledi. I. Selim'in İran mallarına ambargo uygulayarak şahı zayıflatma projesi beklenen neticeyi vermemişti. Zira tüccarlar Bursa yerine Halep ve İskenderun'a yönelerek engellemeyi aşmışlardı. Bunun üzerine hükümdar, daha sert tedbirlere başvurarak İran malı taşıyan bütün kervanları müsadere emri verdi. Bursa'da da bütün İran mallarına miktarı ve sahibi kayıt altına alınarak el konuldu, İran ipeğinin alım satımına yasak getirildi (Feridun Bey, I, 425). Ancak Kanûnî Sultan Süleyman tahta geçince yasakları kaldırdı ve müsadere edilen malları sahiplerine iade etti. Fakat İran ipeğinin ithaline konulan yasak bir süre daha devam etti.

Bu tedbirler ipek ticaretini etkiledi. Pek çok tüccar işi bıraktı, fiyatlar aşırı arttı. Osmanlı ve İranlı tüccarlar piyasadan uzaklaşınca Ermeni tüccarlar piyasayı kontrol etmeye başladılar. Hükümet bu durumda memleket içinde ipek üretimini teşvik etmeye yöneldi. Ancak İran'a yönelik yasaklamalar tamamen gevşeyince İran ipeği piyasaya yine hâkim oldu. Bununla birlikte Kanûnî Sultan Süleyman dönemi de dahil savaş zamanlarında ipek önemli bir ekonomik silâh olarak kullanıldı ve karşılıklı ihraç veya ithal yasakları konuldu. Bu durumdan her iki ülkenin ekonomileri de kaçınılmaz olarak zarar gördü. Bu sebeple, meselâ 1590'da İran'la yapılan barış antlaşmasında şahın her sene 200 yük ipek göndermesi hükmüne bağlanmış, bu şart daha sonra 100 yüke indirilmiştir (a.g.e., II, 172). Bir ara Şah Abbas, ipeği doğrudan Avrupa'ya ihraç etmenin yollarını arayarak rakibi Osmanlılar'ı çok önemli bir gelir kaynağından mahrum etmek istemiş ve Hint Okyanusu yolunu gündeme getirmişti. Bu amaçla 1610'da bu yolun daha ucuz olduğunu göstermek için buradan 200 yük ipeği Lizbon'a gönderdi. Şah daha sonra bu yol için İngilizler'le anlaşış Osmanlı topraklarına ipek ihracatını tamamen yasakladı. Gelişmeleri kaygıyla izleyen Osmanlı hükümeti, İngilizler'in kendilerini dışlayarak Rusya üzerinden ikinci bir yol arayışına girmeleri üzerine sert tepki gösterdi ve İngiliz hükümetini uyardı. Ancak Şah Abbas'ın bu siyaseti halefleri tarafından devam ettirilmedi. Böylece Hint Okyanusu yolu gelişmediği gibi Osmanlı'ya ipek sağlığı da kaldırıldı. Bundaki faktörlerden biri İngilizler'in nakit ödemedeki isteksiz-

likleriydi. Buna rağmen İngilizler Bende-rabbas'tan ipek alımına devam etmişler, hatta Fransızlar da XVII. yüzyılın sonlarında İran ipek ticaretini Basra körfezi ve Sûret (Hindistan) yönüne çevirmeyi düşünmüşlerdir.

1578-1618 yılları arasında daha önceki gelişmelerin sonucu olarak ipek üretiminin arttığı ve Foça ile İzmir'in Bursa'ya alternatif olarak, özellikle Bursa'daki vergilerden kurtulmak isteyen İranlı ve Avrupalı tüccarlar tarafından tercih edilen bir ipek pazarı hüviyetiyle ortaya çıktığı görülür. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti Bursa'ya uğramayan ipeğin mizan resmini iki katına çıkartarak ve topraklarından geçen bütün emtiaya gümrük uygulayarak tedbir almaya çalıştı. XVII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde İzmir artık çok gelişmiş bir ipek pazarı olmasının yanı sıra Halep ve Sayda limanlarına da rakip olmuştu. Bu durum XVIII. yüzyılda da sürdü ve bu dönemde en aktif ipek yolu Erzurum - Tokat - İzmir güzergâhı oldu. Meselâ 1670'lerde İran'da üretilen yaklaşık 22.000 yük ipeğin 3000 yük kadarı İzmir'e gelirdi. Bunun yanı sıra XVII. yüzyıldan itibaren Bursa ipek üretimi yapılan önemli merkezlerden biri olarak ün yapmıştı (Evliya Çelebi, II, 35). Bursa'nın dışında Bilecik, İzmit ve Bandırma arasındaki bölgenin tamamında ipekçilik yapılıyordu. Buralarda üretilen emtia Halep, Şam, Diyarbekir, Tokat, Amasya, İstanbul gibi merkezlere satılırdı. Zamanla Amasya, Alaşehir, Alâiye ve Mora yarımadası da önemli üretim merkezleri oldu. Mora ve Selânik'te üretilen ipek doğrudan Avrupa'ya satılırdı. XVIII. yüzyılda Osmanlı ipeği miktar ve kalite açısından İran ipeğiyle yarışır duruma gelmişti. Hatta Avrupa'nın talebi o kadar arttı ki Osmanlı hükümeti yerli ihtiyacı karşılamak için ihraç kotası koyma gereğini duydu. Bu da karaborsayı destekledi.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde dokuma sanayii gerileyince ham ipek üretiminde büyük bir genişleme gözlemlendi. Üretimin Avrupa'nın mekanik dokuma sanayi standartlarına uyumu için 1830'da bir "Ta'limnâme-i Harîr" yayımlandı (İstanbul 1269). 1838'den itibaren Bursa'daki ipek üretimi de makineleşmeye başladı ve kozadan ipek çekmede kullanılan mancınık denilen özel buharlı makineler ithal edildi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu tür makinelerin sayısının 3000 civarında olduğu, ayrıca evlerde 8000 civarında pedalla çalışan türünün bulunduğu

tahmin edilmektedir. 1840'larda Bursa'daki ham ipek üretiminin 260 ton dolaylarında olduğu belirtilmektedir (PRO/FO 78, 701). 1855'te ise bu miktar 400 tona yükselmiştir. Şehirde ipekçiliğin daha ilmi ve verimli yapılabilmesini öğretmek amacıyla 1888'de ipekçilik okulu (dâr'ül-harîr) açıldı. Üretim salnamelerinde 1885 için 500 ton, 1905'te ise 1500 ton olarak kaydedildi.

Anadolu'da ipek dokumacılığının da Selçuklular zamanından beri mevcut olduğu bilinmekte, hatta o zamandan kalan birkaç tezgâh müzelerde sergilenmektedir (Diez - Aslanapa, s. 259-260). Osmanlılar'da ipekçilik sanayii İran'dan mal getiren kervanların güzergâhında gelişmişti: Bir yanda Erzincan, Tokat, Amasya ve Bursa, öte yandan Mardin, Maraş ve Halep. Bunların içinde tartışmasız en gelişmiş Bursa idi ve Bursa ipeğine hem doğuda hem Avrupa ülkelerinde büyük talep vardı. Bursa tereke defterlerindeki kayıtlar ipek ürünü kumaşların yerli tüketiminin de hayli fazla olduğunu göstermektedir. Özellikle kaftan, dolama, fistan, çarşaf, yastık kılıfı, yatak örtüsü, mefruşat türü ürünler ipeğin en yoğun kullanıldığı yerler olarak dikkat çekmektedir. Diğer bir yoğun tüketici de Osmanlı sarayı idi. Hassa harç emini tarafından temin edilen ipek, saray mensuplarının kıyafetleri için kullanıldığı gibi merasim elbiseleri de ipek kumaştan dikilirdi. Teşrifat ve in'âm kayıtları ile surnâmelerde bu tür bilgiler yoğun olarak mevcuttur.

Bursa'da XVI. yüzyılın başında 1000'den fazla ipek tezgâhının bulunduğu bilinmektedir (TV, II/7 [1942], s. 30). Aynı yüzyılda İstanbul'da da dokuma tezgâhları yaygınlaşmış ve 1564'te 318 ipek tezgâhının bulunduğu tesbit edilmiş, fakat bunların artmasına müsaade edilmeyecek bir fermanla sayılarının 100 civarında tutulması istenmiştir. İstanbul'da ipek ürünleri Bezzâzistân-i Cedîd'de satılırdı. XVI. yüzyılın ortalarında saraya bağlı ve "hassa kârhâne" (kârhâne-i âmire) denilen bir ipekçilik atölyesi kurulmuştu; 1557'de burada 145 kişi çalışıyordu. Ancak bu sayı zaman içerisinde azalmış ve 1687'de dörde düşmüştür. Buna mukabil münferit ev dokumacılarının sayısının giderek arttığı görülmektedir. Meselâ sadece Üsküdar'da XIX. yüzyılın ilk yarısında 5000 kadar dokumacının bulunduğu bilinmektedir. Fakat aynı yüzyılın ikinci yarısında el emeğinin yerini teknoloji almaya başlayınca bu kişiler işsiz kalmaya başlamışlardı (Hamlin, s. 59). Bâbrâli 1843'te He-

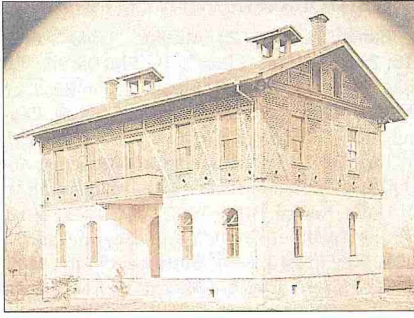
reke'de bir ipek dokuma fabrikası daha kurduysa da Osmanlı ipekçilik sanayii genelinde özel teşebbüsün ağırlıklı olduğu bir sektör olarak devam etti.

Bursa ihtisab nizamnâmeleri ipek kumaş türlerini kadife, kemha ve tafta, atlas olmak üzere üç grupta sınıflandırmıştır (TV, II/7 [1942], s. 28-31). Bu başlık altındaki farklı kumaşlar da ilmi sayıları, incelik ve kalınlıkları, altın ve gümüş sırmaları, desen çeşitleri, ip bükümleri gibi özelliklerine göre ayrıca adlandırılmıştır.

Uzmanlar, Osmanlı ipek kumaşlarının renk ve desen olarak çeşitli kültürlerin tesirlerini birleştirerek farklı bir karakter oluşturduğunu ve bu yönüyle Ortadoğu, Akdeniz ve Avrupa ülkelerinde etkili olduğunu söylemektedirler (Öz, I, 2-5). Osmanlılar'a tesir eden unsurlar arasında İran, Bizans, İtalyan ve Uygur kültürleri özellikle dikkat çekmekle birlikte orijinal Osmanlı Türk motifleri de ayrıca gelişmiştir.

Osmanlılar'da ipek sanayiinde çalışanlar çeşitli hırfet ve meslek odaları altında organize olmuşlardır. Müteşebbisler hamcı ve dokumacı olarak iki gruptan oluşuyordu. Hamcı tüccarlar bezzâzistandan ham ipeği satın alır ve dolapçılara vererek bunu iplik haline getirtirdi. İplikler büküm çeşidine göre meşdûd ve pûd olmak üzere ikiye ayrılırdı. Daha sıkı çevrilen meşdûd ipliklerdeki lif sayısı dokunacak kumaşın cinsine göre 1800'den (tafta) 8150'ye kadar (gülistânî kemhâ) değişebilirdi. Hamcı için çalışan dolapçı ya da bükücüler ayrı bir hırfet oluştururlardı. Hamcı daha sonra ipliği boyacılara boyatır, boyanan ipliği dokumacılar satardı. Dokumacı hırfeti de kendi içinde kadifeciler, kemhâcılar, vâleciler ve futacılar olmak üzere sınıflara ayrılırdı. Dokunacak kumaşın cinsine göre değişik tezgâh kullanılırdı.

Bursa'da en yoğun ve en nüfuzlu hırfet ürünleri dünyaca tanınan kadifecilerdi. Bunların teşkilâtlanmasında usta sayısı sınırlı tutulur ve ustalar kendi aralarında "altılar" denilen bir denetleme kurulu oluşturarak mesleğin icrasını temin ederlerdi. Kadının tasdikıyla oluşan bu kurul hiyerarşik olarak şeyh, kâhya (kethüdâ), yiğitbaşı, işçi başı ve iki de ehl-i hibreden oluşurdu. Kurulun başta gelen sorumluluğu kalite, işçilik ve fiyatları denetlemek, çırakların kalfalığa veya kalfaların ustalığa terfi imtihanlarını yaparak onlara icâzet vermek, hırfet mensupları arasındaki anlaşmazlıkları, suistimalleri araştırmak ve çözmek, hırfeti resmî makamlar nez-

Bursa İpekçilik Okulu'nu gösteren XIX. yüzyıl sonlarına ait bir fotoğraf (İÜ Ktp., Albüm, nr. 91316)

inde temsil etmek ve en önemlisi alım satım ve üretimde haksız rekabeti önlemektir. Altılar mülkî idare ile irtibatlı idiler ve altıların uygulamalarına bir direnme söz konusu olursa inzibat kuvvetlerinden destek istenerek karar icra edilirdi (Dalsar, s. 28-31). Ham ipek boyanıcaya kadar mizan emininin, kumaş haline gelinceye kadar da muhtesiblerin sorumluluğunda idi. Dokunmuş kumaş ise damga emini tarafından denetlenir ve her top üzerinden damga vergisi alınır.

Dokumacılık genellikle evlerdeki dokuma tezgâhları marifetiyle yapılırdı. XV. yüzyıl tereke defterlerinden, bu işte oldukça fazla sayıda ve "mükâtebe" esasına göre çalışan kölenin istihdam edildiği anlaşılmaktadır (İnalçık, İFM, XV [1953-1954], s. 57-59). Bunun yanı sıra büyük fabrikalar da mevcuttu. Meselâ Evliya Çelebi, İstanbul'da bir kârhanede 400 peştemalcinin çalıştığını nakletmektedir (*Seyahatnâme*, I, 616). Yine 1587'de Bursa'da yirmi ile altmış arasında tezgâh çalıştıran çok sayıda işletmenin mevcudiyeti tesbit edilmiştir (Dalsar, s. 241).

Kadın ve erkek çalışanlar kul, şâkird ve ecir olmak üzere üçe ayrılırdı. Kul ustalar, şâkird yaşları genç olan çıraklar ve ecir de yevmiye ile çalışan ve yevmiyeleri dokudukları kumaş oranı ile hesaplanan işçilerdi. Dokumacılar kumaşları pazarda sadece belirlenen dükkânlarda satabilirlerdi.

Osmanlı ipekçilik sanayii, piyasa şartlarının baskısıyla miktar olarak genişlemekle birlikte kalitede tedrici bir düşüş yaşamıştır. Ucuz emtiaya olan pazar talebindeki yoğunluk meslek odalarının eski kalite standartlarında gevşemeye yol açması gibi bir sonuç doğurmuştur. Yeni kurulan tezgâh sayısındaki artışa bağlı olarak

usta olmayan kişilerin çalışmaya başlaması da kaliteye tesir etmiştir. Üretimdeki kalite düşüşüne zaman zaman yaşanan ham ipek krizi ve kalitesiz boya kullanımı, ipliklerdeki lif sayısının düşmesi, pamuk ve keten ipliklerin kullanımındaki artış, Avrupa'dan ucuz malzemenin ithalinin yaygınlaşması gibi faktörlerin katkısı da büyük olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

PRO/FO 78, 701 "Report on the Trade of Brussa for the Year 1846"; CSP Coll., *East Indies, China and Japan 1167-1721*, London 1870, doc. 446; *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanîd* (nşr. Halil İnalçık), Ankara 1954, s. 126; Abdullah b. Muhammed el-Mâzenderânî, *Risâle-i Felekiyye* (nşr. W. Hinz), Wiesbaden 1952, s. 14-15, 59, 242-243, 247; *Kânunnâme-i Sultânî ber Müceb-i 'Orf-i 'Osmânî* (nşr. Robert Anhegger - Halil İnalçık), Ankara 1956, s. 28, 41; Âşıkpaşazâde, *Târih*, s. 56; Feridun Bey, *Münşeât*, I, 35, 425; II, 162-164, 172; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 616; II, 35; J. B. Tavernier, *Les six voyages de Turquie et de Perse*, Paris 1679, I, 5-70; G. Wheler, *A Journey in Greece*, London 1682, s. 209; P. Perrot, *Souvenirs d'un voyage en Asie mineure*, Paris 1867, s. 449-451; Hoca Aqop, *Talimnâme-i Harîr*, İstanbul 1269; C. Hamlin, *Among the Turks*, New York 1878, s. 59; P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris 1897, s. 416, 552; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, Leipzig 1923, II, 673-674; P. Tafur, *Travels and Adventures 1435-1439* (trc. M. Letts), London 1926, s. 149; G. R. B. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medicis*, Cambridge 1932, s. 110, 127; Ahmed Refik [Altınay], *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1533-1591)*, İstanbul 1935, s. 108; *A Survey of Persian Art* (ed. A. U. Pope - P. Ackerman), London 1937, III, 1996; H. Turhan Dağlıoğlu, *Onaltıncı Asırda Bursa*, Bursa 1940, s. 83, belge 115; Tahsin Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, İstanbul 1942, I, 2-5, 42, 62; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 463; Nurettin Yalman, *Türk Kumaşları*, Ankara 1950, tür.yer.; Rifkî Melûl Meriç, *Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları*, Ankara 1953, tür.yer.; E. Diez - Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1956, s. 259-260; N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris 1956, s. 257-260; Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960, tür.yer.; Osman Şevki Uludağ, "Bursa Kumaşları", *TTK Belleten*, I/3-4 (1937), s. 753-760; "Kânunnâme-i İhtisab-ı Bursa" (nşr. Ömer Lûtfî Barkan), *TV*, II/7 (1942), s. 28-31; R. B. Serjeant, "Material for a History of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest", *AI*, XV-XVI (1951), s. 59, 99-106; Halil İnalçık, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *TTK Belleten*, XV/60 (1951), s. 651-655, 664-675; a.mlf., "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimai Tarihi Kaynakları", *İFM*, XV (1953-54), s. 55-65; a.mlf., "Bursa", *TTK Belleten*, XXIV/93 (1960), s. 54, 58, belge, 10, 18, 32, s. 60; a.mlf., "Harîr", *Eİ²* (İng.), III, 211-218.

HALİL İNALCIK

□ FIKIH. İpeğin gerek elbise ve aksesuarı gerekse evde yaygı ve süs eşyası

olarak kullanılmasının dinî hükmü, erkek ve kadına yahut kullanımında bir ihtiyaç ve zaruret bulunup bulunmamasına göre farklılık arz etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de üç âyette cennet ehlinin erişeceği nimetlerden söz edilirken elbiselerinin ipekten olacağı belirtilmiş (el-Hac 22/23; Fâtır 35/33; el-İnsân 76/12), Hz. Peygamber altın ve ipeğin kendi ümmetinin erkeklerine haram, kadınlarına helâl kıldığını (İbn Mâce, "Libâs", 19; Ebû Dâvûd, "Libâs", 11; Tirmizî, "Libâs", 1), dünyada ipek giyenlerin âhirette giymeyeceğini (Buhârî, "Libâs", 25; Müslim, "Libâs", 6, 7, 21; Ebû Dâvûd, "Libâs", 7) söylemiştir. Bu son hadisteki mahrumiyetin ipek giyme yasağına uymayan erkeklerle ilgili olduğu açıktır.

Bu tür hadislerle dayanarak ipek elbise giymenin erkeklere haram, kadınlara helâl olduğu konusunda fukaha görüş birliği içindedir. Erkeklere yönelik yasağın hikmeti olarak da bazı âlimler israfa, bôbürlenmeye, fakirlerin kalplerinin kırılması na yol açması, erkeğe yakışmayan kadını bir görünüm arz etmesi gibi kendi dönemlerindeki şartlardan kaynaklandığı anlaşılan açıklamalar yaparlar. Bununla birlikte fakihlerin çoğunluğunun, dinî mahiyetteki emir ve yasakları mutlaka açık bir sebep ve hikmete dayandırmanın gerekli olmayıp insanlarca bilinemeyen sebep ve hikmetlere de dayanabileceği, sırf kulları imtihan amacı taşıyabileceği noktasından hareket ederek söz konusu yasağı dinin taabbüdî hükümleri arasında sayma eğiliminde olduğu görülür. Bu sebeple fakihler, ipeğin diğer kumaşlardan daha ucuz hale gelmesinin helâl olmasını gerektirmeyeceği gibi ondan daha pahalı kumaşların haram sayılmasını da icap ettirmeyeceğini belirtmişlerdir. Ancak o dönemin en pahalı ve çekici kumaşıyla ilgili bu yasağın arzu ve tutkuları kontrol bakımından bir sınama vasıtası olduğu ve sembolik bir anlam taşıdığı, asıl amacın müslümanları dünya nimetlerine gereğinden fazla dalarak âhireti unutmaktan korumak, servet farklılıklarının günlük hayat tarzına aşırı bir şekilde yansıtılmasını önleyerek toplumun çeşitli kesimleri arasında karşılıklı sevgi ve saygı bağına canlı tutmak olduğu söylenebilir. Ayrıca haram hükmünün o dönemde kullanılan tabii ipekle ilgili olduğu, illeti bilinmediği için bu hükmün kıyas yoluyla suni ipeğe tatbik edilmesinin uygun olmayacağı da belirtilmelidir. Kadınların, genelde giyim ve süslenmeye yönelik fıtrî eğilimleri göz önünde bulundurularak